

בית-הכנסת הגדול במוסקבה

לאחר שמשטר האימים של סטאלין הרס וחיסל לחלוטין את כל מערכת המוסדות היהודיים בברית-המועצות, נותרו בתי-הכנסת השריד האחרון. רבים מביניהם נסגרו, ואלו שנותרו תפקדו תחת פיקוחם הקפדני של השלטונות. "המועצה לענייני כתות דתיות שליד מועצת המיניסטרים של ברית-המועצות" היתה מופקדת על כל הפעילות הדתית במדינה, לרבות על בתי-הכנסת. בראש כל בית-כנסת שפעל באישור השלטונות, עמדה "דבצטקה" - הנהלה בת כעשרים איש. יהודים טובים מצאו דרכים להזהירנו שכל אנשי ה"דבצטקה" מדווחים לשלטונות, מי מיוזמתו ומי מתוך הכרח. היו שגילו את אזננו שגם בתוך קהל המתפללים נמצאים מלשינים המופעלים על-ידי שירותי הבטחון.

את המצב לאשורו למדנו מפי אנשי השגרירות אשר שירתו במוסקבה בעבר ומתוך מגענו עם היהודים בבית-הכנסת ומחוצה לו. ואף-על-פי-כן כבר מן ההתחלה היה ברור לנו כי בית-הכנסת הוא המקום היחיד שבו נאספים יהודים ורק שם יוכלו יהודים מקומיים להתוודע אל אנשי שגרירות ישראל. קיווינו, כמובן, ששם נוכל להתחיל לרקום את המגעים המשמעותיים. ביקורנו הראשון, בעת תפילת השבת, לא הותיר ספק בלבנו שהמשימה שתעמוד לפנינו תהיה קשה עד מאוד ותדרוש סבלנות וזמן.

על-פי החלטת הציר אלישיב, ביקורנו בבית-הכנסת בשבת הראשונה שלאחר הגשת כתב-האמנה בקרמלין. ימים אחדים לפני הביקור טילפן ליובה גדעון למשרד בית-הכנסת והודיע שהציר וצוות השגרירות מבקש לבוא לבית-הכנסת לתפילת שבת. בשבת בבוקר צעד הצוות כולו ממלון מטרופול, שלא היה מרוחק במיוחד מבית-הכנסת, מלווה ברעיות ובשני בנינו. בכניסה הקביל את פנינו השמש ואשתו. השמש הוביל את הגברים במעבר שבין ספסלי המתפללים היישר אל הבמה. הנשים הובלו לעזרת הנשים שבקומה השנייה. שורות המתפללים ליוו אותנו במבטיהם, אך איש לא העז לפנות אלינו. למרות שבית-הכנסת לא היה מלא הפתיע אותנו מספר המתפללים לטובה. מאוחר יותר נודע לנו שהשמועה על בואם הצפוי של אנשי הנציגות הישראלית התגלגלה במהירות רבה מפה לאוזן.

מן המקום שיוחד לנו, בפניה הימנית של הבמה הגדולה, סקרתי בעניין ובהתרגשות את הקהל ואת אולם בית-הכנסת המרשים, שהיה מתוחזק יפה. המתפללים היו ברובם זקנים ומיעוטם בגיל העמידה. הוא הדין לגבי הנשים שהסתכלו עלינו ממרום הגזוזטרה של עזרת הנשים. רב בית-הכנסת הגדול במוסקבה, הרב שלמה שליפר, יהודי נשוא פנים וזקוף קומה, פנה אל הציבור ונשא דברי ברכה. הוא היפנה את ברכתו גם אל כל אחד מאיתנו. שליפר הזכיר בדבריו את שמחתו

על חידוש היחסים הדיפלומטיים והביע תקווה להתפתחות יחסים טובים בין ברית- המועצות לבין ישראל. במשך כל זמן התפילה היינו על הבמה מנותקים מן הקהל. הציר ועוד כמה מאיתנו התכבדו בעלייה לתורה, אך גם כשעמדנו בקרבת המתפללים איש לא החליף איתנו דברים. עם תום התפילה, כשחזרנו ועשינו דרכנו בין המושבים, בירכנו ב"שבת שלום" את המתפללים שעמדו סמוך למעבר. ופה ושם נענינו בידיש "גוט שאבעס" ... זהו! בכך התמצה מגענו הראשון עם היהודים בבית-הכנסת. הנשים סיפרו שגם ביציע עזרת-הנשים לא ניגשו אליהן המתפללות ולא החליפו עמן דברים. אולי חששו מפני האשה המשגיחה מלמעלה...

ביקור ראשון זה השאיר עלי רושם מעורב. מצד אחד הבידוד, החיץ שהוצב בינינו לבין היהודים, ומצד שני, המבטים ש"הבטיחו" לנו שלביקורנו יהיה הד בקרב משפחות המתפללים, שכניהם ומכריהם.

השבת הראשונה בבית-הכנסת הגדול העמידה בפנינו אתגר: עלינו לפעול בהתמדה על מנת שלביקורנו בבית-הכנסת יהיה גם ערך מעשי. החלטנו להתעלם מקיומם של "המפקחים" - המלשינים למיניהם, ובלבד שניצור מגע עם יהודים. במרוצת החודשים הבאים חשנו בעת ביקורינו בבית-הכנסת בהרפיה הדרגתית של המתח ששרר בקרב קהל המתפללים. פה ושם נמצא מישהו שהחליף איתנו מלים אחזות. בעיקר פנו למשה קהת, שאותו זכרו כנראה משנים קודמות, וראו בו אחד "משלהם". משה, המבוגר שבינינו, הרגיש בבית-הכנסת כבתוך שלו. אמנם כולנו למדנו את הברכות ואת סדרי התפילה, אך ללא ספק ניכרה בנו ה"חילוניות". הינחתי שאולי גם טיבה של השפה הרוסית שבפינו עוררה חשדות, בניגוד לזו של משה קהת, שהיתה רוסית של יוצאי העיירות. למעשה, מאז שעמדתי עם בבה מתחת לחופה בבית-הכנסת בבנימינה, לא ביקרתי בבית-כנסת, להוציא ימי חג אחדים בלונדון בשנת 1947. לכן ביקשתי ממשה להדריכנו כיצד יש לנהוג בבית-כנסת.

במהלך שתי שנות עבודתי במוסקבה, ראיתי חשיבות רבה בקיום קשרים הדוקים עם בית-הכנסת, למרות כל מגבלות ההרחקה הקפדניות שהטילו השלטונות. מהמגעים המצומצמים ביותר שקיימנו, יכולנו לחוש את רחשי לבם של המתפללים, עד כדי הבחנה בתגובה נוכח התרחשויות בתוך ברית-המועצות ומחוצה לה. יכולנו אף להבחין בהבדלי התגובה של יהודים שביקרו בבית-הכנסת לבין אלה שהיו רחוקים ממנו. ההבדל לא היה משמעותי - אך היה קיים. הקפדנו לבקר בבית-הכנסת בכל שבת. ככל שרכשנו נסיון הדריכו אותנו יהודים "נועזים" ממי עלינו להיזהר. עם מי מבין המתפללים לא לדבר ואף לא לדבר בנוכחותם עם יהודים אחרים.

ערכו של בית-הכנסת בשמירת הגחלת היהודית הגיע לשיאו בימי חג. אז היתה האווירה בבית-הכנסת שונה לחלוטין. קהל המתפללים היה גדול יותר, ולעתים ירד אף גיל המתפללית בצורה משמעותית וכלל גם ילדים. הללו הגיעו לבית-הכנסת עם סבא וסבתא ולעתים אף באו עם הוריהם. רבים מן הצעירים שפקדו את בית-הכנסת בימי החג היו יהודים שהזדמנו למוסקבה מערי השדה. ידידנו המוסקבאים הסבירו לנו שהצעירים המקומיים חוששים לבוא לבית-הכנסת שמא

יזוהו על-ידי מלשינים או על-ידי סתם הולכי-רכיל, דבר שעלול לגרור אחריו תוצאות עגומות. חששות אלו לא הטרידו את היהודים "המזדמנים".

בחגים הרשינו לעצמנו לרדת מן הבמה ולהתערב בין המתפללים וכשמזג האוויר איפשר זאת, אף יצאנו לחצר. בהזדמנויות אלה החלפנו מספר משפטים עם מכרים או ניסינו לפתוח בשיחה עם כאלה שלא היכרנום. באותן הזדמנויות היו גם יהודים שהגניבו פתקים לכיס מעילינו. לפעמים עשו כך מבלי שהרגשנו בדבר, ורק מאוחר יותר נתגלה הפתק בכיס. אהבתי את החגים בבית-הכנסת במוסקבה. באותם ימים נוצרה אווירה של התרוממות רוח. החזן נשא תפילה מלווה במקהלה קטנה של גברים. טוב היה לראות באותם ימים את פני ההמון היהודי, שהיה פחות מודאג ומוטרד מבשבתות רגילות. פנים שהוארו פתאום בחיוך או יד מלטפת את אחד מבני בחצר האחורית של בית-הכנסת. בתוך הקהל מצויים היו גם יהודים שלא ידעו תפילה מהי, ואשר הגיעו לבית-הכנסת שלא על מנת להתפלל, אלא כדי להימצא בחברותא עם בני עמם באווירה החגיגית של בית-כנסת.

יומו הגדול של בית-הכנסת היה בשמחת תורה שנחוג שנה וחצי בלבד לאחר מותו של סטאלין. בחג זה השתחררו כביכול היהודים לשעה קלה מכל הפחדים שהדריכו את התנהגותם, ושמם הצידה את כללי הזהירות שעליהם הקפידו בכל ימות השנה. הם שרו ושמחו בתוך המהומה העליזה של ההקפות, ואנו יחד איתם.

נרגש כולי הבחנתי ביהודים כיצד נגעו בציציות הטלית, בספרי התורה שנשאנו בידינו בעת ההקפות, וגם בשני בני הקטנים שצעדו לפנינו. יהודי גברתן, גבוה ומזוקן, רקד עם ספר התורה ושר בידיד "לדבר אסור - אז הבה נשיר..." סופר לנו שיהודי זה מתגורר מחוץ למוסקבה ומגיע לבית-הכנסת מדי שנה בשמחת תורה. ברבות השנים הפך שמחת תורה לאחד הסמלים המובהקים במאבק לעלייה של יהודי מוסקבה, ובמיוחד של צעיריה, חג שהידהד בקרב הקהילות היהודיות ברחבי העולם.

לבית-הכנסת הגדול במוסקבה, בניגוד לכל בתי-הכנסת בברית-המועצות שנוהלו על-ידי "דבצ'טקה" ממונה, היה מעמד בקהילה הדתית הסובייטית, והרב שליפר, כיהן גם כיושב-ראש הקהילה היהודית הדתית. חרף מעמדו הבכיר, מצבו של רב ויושב-ראש הקהילה, היה קשה. היה עליו לדווח לשלטונות על המתרחש בבית-הכנסת ולקבל את אישורם לכל צעד חריג. רצה הגורל וכמעט ארבעים שנה לאחר תפילתי הראשונה בבית-הכנסת במוסקבה והתוודעותי אל הרב שליפר, הגיעו לידי קטעי מסמכים המתעדים את התנאים שבהם תיפקד בית-הכנסת בשנות החמישים. היו אלה מזכרים שנשלחו על-ידי הרב שליפר ולאחר מותו על-ידי הרב יהודה לייב לויין (או אנשי ה"דבצ'טקה" שלו) אל "המועצה לענייני קולטוסים דתיים". המזכרים היו ממוענים אל יושב-ראש המועצה או אל אחד מחבריה ששמו פריחודקו, שהיה ככל הנראה הממונה על ענייני היהודים במועצה. מסתבר שהרב שליפר דיווח על כל אורח מחו"ל שביקר בבית-הכנסת ועל כל מגע שלו עם אנשי השגרירות הישראלית. הוא גם דיווח בפרטי פרטים על השתתפותו בקבלת הפנים בשגרירות ישראל לרגל יום העצמאות ב-1955. הרב תיאר מי וכיצד קיבלו את

פניו בכניסה, וסיפר על כל אחד מן האורחים שאיתם החליף דברים, כולל עיתונאים מן המערב. באריכות מסר את תוכן דבריו של משה קהת, ממש מלה במלה. אגב, הרב שליפר הדגיש בדיווח שאת ההזמנות שלו ושל אשתו לקבלת הפנים קיבל באמצעות יושב הראש של "המועצה". דו"ח מאוחר יותר תיאר את ביקורם של השגריר יוסף אבידר והמזכיר גדעון בחדר עבודתו של הרב. הביקור התקיים בשמחת תורה לאחר ארוחה חגיגית שבה השתתף השגריר בביתו של הרב. כמחווה של תודה, כתב הרב, הביא לו השגריר אתרוג, ספר דתי וגליונות של העיתונים ה"ארץ" ו"דבר", תוך ציון מדויק של תאריכי העיתונים ומספר הגליונות.

הרב שליפר דיווח כי בעיתונים שקיבל מידי השגריר, פורסמה ידיעה על הברכות שקיבל הרב יצחק הלוי הרצוג מהרב שליפר ממוסקבה. הדיווח מצטט את תוכן הברכה, ובה איחולים לשנה מאושרת, שנת שלום להרצוג ומשפחתו ו"לכל היהודים". ברכתו זו מוענה לרב הראשי הרצוג ולא "רבה הראשי של ישראל".

במזכר אל יושב-ראש המועצה, כלל הרב שליפר גם קטע מכתבה שפורסמה בעיתון "הארץ", מאת סופר "הניו-יורק טיימס" במוסקבה ובה סופר על אלפי יהודים שצבאו על דלתות בית-הכנסת הגדול במוסקבה בערב ראש השנה. באותה כתבה ציטט סופר העיתון גם דברים שאמר הרב שליפר על הסיכויים לפתיחת ישיבה במוסקבה.

באחד הימים הגיעה למוסקבה נבחרת שחמטאים אמריקניים לתחרות עם הנבחרת הסובייטית. במידה מסוימת היתה זאת גם תחרות בין שחמטאים יהודים מארצות-הברית לבין שחמטאים יהודים מברית-המועצות. בראש הקבוצה האמריקנית עמד השחמטאי היהודי בעל השם העולמי - רשבסקי. יהודי שומר מצוות. נודע לנו שרשבסקי ואולי עוד יהודי מארצות-הברית יתפללו בשבת בבית-הכנסת. לא ציפינו, כמובן, שגם שחמטאים יהודים מקומיים יבואו לבית-הכנסת.

בשבת ההיא בבית-הכנסת פגשנו להפתעתנו אורח נוסף. רבה הראשי של רומניה הרב משה רוזן, שהשתתף בוועידת שלום שהתקיימה בהלסינקי, ובדרכו הביתה ביקר במוסקבה. הרב שליפר, רבה של מוסקבה, הציג לפנינו את האורח שמסר לנו ד"ר ש מאנשי השגרירות הישראלית בבוקרשט שאותם הכיר, אך לא קיים איתם קשר הדוק בשל הצורך בשמירת מרחק. הרב דיבר עברית טובה.

בזמן קריאת התורה, התכבד רשבסקי בשלישי, ואילו הרב-האורח זכה במפטיר. אחרי קריאת התורה, הציג הרב שליפר את האורח בפני קהל המתפללים. והרב מבוקרשט דרש דרישה. נואם טוב וממולח, דיבר יידיש עסיסית. דרשתו שהיתה מתובלת בדברי חז"ל, משלים וסיפורים, היתה, כמובן בחלקה, גם "מס פוליטי" לשלטון. הרב הסביר שאין כל סתירה בין הדת והמסורת היהודית לבין האידיאלים של המשטר הקומוניסטי. הוא סיפר שברומניה העניקו השלטונות לקהילה היהודית זכויות ואפשרויות לנהל חיי דת תקינים, לקיים ישיבה ולפתח מוסדות תרבות.

הרב שליפר בירך את האורח על הדרשה הנאה ואמר לו בעברית בשקט: "הלואי ותזכה לקרוא את אחינו לגאולה שלמה בארצנו" ... האורח היפנה מבטו אלינו ואמר: "אמן".

לפני שנפרדנו, שאלתי את האורח מבוקרשט מדוע לא הזכיר בדרשה שנשא את ישראל, אך הוא לא השיב ועבר מיד לדבר על פעילות תרבותית-יהודית עניפה בבוקרשט.

על התנאים הקשים והמביכים שבהם פעל הרב שליפר, ניתן ללמוד במיוחד ממזכר קצר שנכתב על-ידי אותו פריחודקן, ששמו נמצא חתום על רישום תוכן הפגישה של הרב שליפר עם יושב-ראש "המועצה", פולנסקי. החבר פולנסקי, כותב פריחודקן, קיבל את הרב שליפר ב-21.6.55. באותו מעמד ביקש הרב שהיו"ר יעיין בתוכנו של מכתב שהוא, הרב, עומד לשלוח אל הרב משה רוזן, הרב הראשי של יהודי רומניה. כן דיווח הרב שימים ספורים קודם לכן, בעת תפילת השבת בבית-הכנסת, ניגש אליו השגריר אבידר והודיעו כי בכוונתו לערוך ביקור אצל הרב ב-21 ביוני. "לרגל מצב בריאותו, מדווח במזכר, "הרב מתכוון להימצא בבית נופש, ולכן הפגישה עם השגריר לא תתקיים." ביקורו של הרב שליפר אצל יושב-ראש המועצה התקיימה ב-21 ביוני, סביר אפוא להניח ששליפר היה במוסקבה באותו תאריך והסיפור על שהותו בבית הנופש "נתפר" בהתאם להוראה מגבוה.

כבר מן הפגישות הראשונות ובמהלך כל תקופת שירותי במוסקבה וביקורי בבית-הכנסת בשבתות ובחגים, למדתי להעריך את הרב שליפר. היהודים שנהגו להזהיר אותנו מפני "המלשינים" ומפני "משרתי השלטון הנאמנים", הנמנים על עסקני בית-הכנסת, לא השמיעו, אף לא מלת ביקורת אחת על הרב שליפר. היהודים שעמם שמרנו על קשר במשך תקופה ארוכה סברו שהרב עושה "כמיטב יכולתו". דרשותיו של הרב שליפר לפני קהל המתפללים היו מכובדות והעידו על מצוקה. אמנם לא היה עוד מנוס מאמירת פסוקים שהעידו על הלויאליות שלו לברית-המועצות, אך הוא גם דיבר על ערכים של שלום וצדק, שהם ערכי יסוד ביהדות. היה זהיר אך לא מתרפס. הוא הצליח לכלול בדרשות שלו משפטים שחיימו לב כל יהודי ומדי פעם אף הצניע בהם רמז לישראל. שליפר האמין שהוא ממלא שליחות, ותורם ככל יכרלתו לשמירת הגחלת היהודית. בבית-הכנסת התהלך תמיד בזקיפות קומה לעיני ציבור המתפללים. בבית-הכנסת לא הירבה הרב שליפר לשוחח איתנו, הישראלים, אך בחילופי הברכות לעיני עם ועדה הפגין אדיבות מהולה בחמימות. לא היה ספק בלבי שהשלטונות גילו סובלנות כלפי יהודי חכם וגאה זה, בעיקר מפני שלא נמצא רב אחר בעל שיעור קומה כמותו. איש נאור ונעים הליכות, היה, שהרשים את האורחים מהמערב שהזדמנו לבית-הכנסת.

זמן מה לאחר שובי לישראל ממוסקבה, נפטר הרב שליפר. על מחליפו, הרב יהודה לייב לוין, כבר הגיעו ממוסקבה דיווחים אחרים. השלטונות גם החמירו את הפיקוח על בית-הכנסת ובתוך כך הוזהרו הישראלים לבל ינצלו את בית-הכנסת למגעים עם יהודים. בין המסמכים שנפלו לידי מימי כהונתם של הרבנים שליפר ולוין, מצאתי גם דיווח ארוך ומפורט של מיוזענו פריחודקין על שהתרחש "בחגים הנוראים" בסתיו 1956. הוא פירט את האירועים בעשרות ערים ובתי-כנסת ברוסיה, אוקראינה,

ביילורוסיה, גרוזיה ואסיה התיכונה. הדו"ח פירט את מספר המבקרים בבתי-הכנסת במוסקבה, תוך הדגשה שאם בבית-הכנסת הגדול ביקרו ב-1955 כ-5,880 יהודים, המספר ב-1956 הגיע ל-6,000. בדו"ח סופר על פניה לשלטונות בערים רבות ובהן בקשות לאפשר שימוש זמני באולמות גדולים יותר לתפילה בימי החג, דבר שאישר את ההתעניינות הרבה של היהודים בבתי-הכנסת בימי חג ומועד.

כמו קודמו הרב שליפר, היה הרב לוין מדווח על כל התרחשות חריגה בבית-הכנסת, על ביקורי זרים ובמיוחד על אנשי השגרירות הישראלית, שהיו מתפללים בשבתות ובחגים בבית-הכנסת הגדול. הרב לוין דיווח, כמובן, על כל פגישה עם שגריר ישראל ועל כל האירועים בשגרירות שאליהם הוזמן. השלטונות לא הסתפקו בדיווחיו של הרב לוין, שכן נוסף על חתימתו מצאתי בדיווחיו חתימה נוספת שאותה לא הצלחתי לפענח. גילוי זה מבהיר את מעמדו הנחות של הרב לוין לעומת קודמו. בין השאר מצאתי תזכיר שכולל ביקורת על תיפקודו של הרב לוין, בחתימת 25 מתפללים קבועים של בית-הכנסת, וביניהם גם שישה מחברי ה"דבצטקה". בתזכיר שנשלח בסוף 1958, דרשו החותמים שהרב לוין יועבר מתפקידו כיושב-ראש הנהלת בית-הכנסת ויסתפק במעמד של רב.

המסמכים מימי כהונתם של הרב שליפר והרב לוין, שופכים אור על מערכת היחסים הרשמית בין הרבנים לבין המוסד הממשלתי העליון שהיה מפקח על חיי הדת בברית-המועצות. מכיוון שלא נמצאו רישומים מהשיחות שהתנהלו בעל פה, לא ברור לפי שעה מה הכתיבה המועצה הדתית לרבנים היהודים ומה הוכתב להם ישירות מהק.ג.ב.ה. מסמכים שבהם עיינתי, הם עדות מתועדת על התנאים שבהם פעלו הרבנים שליפר ולוין, במוסקבה.